

Òktòb 2025

PROTO KAMO

Litérati é Kilti

BOULAGÈL

Pawòl douvan a pwovizè-la

Jodila sé an gran lonnè pou mwen gidoné lisé Félix PROTO, on lékòl ola lajénès ka maké on jounal an kréyòl !

Mwen kontan toubònman, padavwa, lang kréyòl sé lidantité a péyi-la..

Mwen fyè vwè lajénès a la Gwadeloup ka kontinyé chimen-la lé pli gran ouvè pou nou la afòs goumé. Sé pou sa mwen ka waché lanmen pou travay a sé maké a jounal *Proto Kamo* la. Kréyòl ka kontinyé trasé chimen a-y!

Fò nou fè lang an nou, kilti an nou ay toujou pli douvan davwa sé on gran richès !

Pa lagé é véyé lanm davwa toujou ni, malèrèz-sò, baton an wou a lang-la !

Pasé on lanné lékòl ozuill!

Man SERIN

Andidanbway

- A.C.R.A.	p. 3
- Jacques MARTIAL	p. 4
- Ola mo kréyòl sòti?	p. 5
- Boulagèl	p. 6-7
- World creole music festival	p. 8
- Papiamento	p. 9
- Agouba	p. 10 -11
- Mo kwaré	p. 12

L'A.C.R.A.

A.C.R.A., Académie CRéole des Antilles, sé on lòwganizasyon, ki wouvè limyè si lang é kilti kréyòl. I vwè jou lè 27 jwuiyé 1957 an gwadloup. L'A.C.R.A. sé on lakadémi yo fé pou moun dékouvè kalité a lang-la. Ni dèt lakadémi kon sa yo fé an karayib-la : ni Giyan, Martinik é Ayiti.

Kimoun ki mété-y doubout ?

Sé moun la ki mété-y doubout la sé moun ki enmé kréyòl. Sé Rémy Nainsouta, Gerty Archimède, Florette Morand, Roger Fortuné, Joseph Hazaël-Massieux, Emile Isaac, Albert Lafontaine é on pil moun ankò.

Sé Rémy Nainsouta ki té potomitan a lòwganizasyon-lasa. Sé on gwadloupéyen ki vwè jou an 1883

Senklòd é i monté an filao an 1969. I fè anlo biten an vi a-y : i té vétérinè an Afrik é tibwen an Gwadeloup, maké é poèt, mè Senklòd panna 20 lanné dèpi 1945 jous 1965, é i té enmé biten awtistik. An komin a-y, i té vé fè on dévlòpman bòsko. I té vlé osi lotonomi ékonomik a péyi-la.

Yo ba on kolèj Senklòd non a-y pou gloriyé-y. Ni on sant kiltirèl Lapwent asi boulva Léjitimus ki ka pòté non a-y. Nainsouta lésé on gran tras an péyi-la.

Lidé a L'A.C.R.A.

Yo fè A.C.R.A. pou moun konnèt piplis anlè kilti é lang la, pou sé jenn-la ki ka vin dèyè. Yo té ni onlo pwojè kon pibliyé bwèt a mo, kont, awtik... Awtik a Gaston Bourgeois « Vive l'ACRA », ka bay lavwa si sa yo té vé fè : sanblé mo a lang-la, dékatyé yo pou bay sans a yo é souch a yo ; travay si sé tipawòl-la; touvé jan pou maké sé mo-la; goumé pou kréyòl-la pa anba a lang fransé.

Solène C., Jean-Louis G., Bekendy L.,
Fanietta J.-P.

JACQUES MARTIAL

Sé ki-moun ?

Jacques Martial sé on aktè té ka mét doubout pyès téyat, on nonm politik gwadloupéyen. I vwè jou 7 novanm 1955 owa Saint-Mandé. I té ni on frè ti non-a-y sé té Jean-Michel Martial, on moun a kilti osi. I grandi avè papa-y ant Madagaska é Lagiyàn. I monté an Galilé 13 out 2025. Yo téré-y *Père Lachaise*.

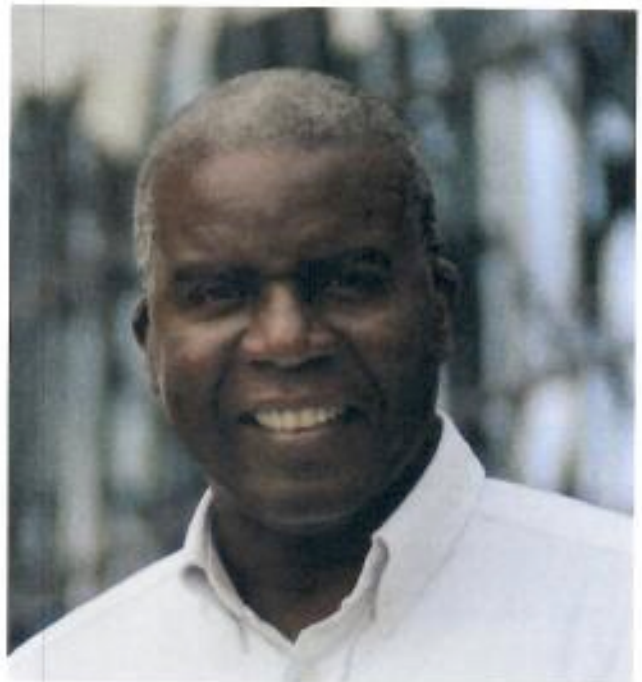
Ka i fè an vi-a-y ?

I joué adan onlo film (*Noir et Blanc*, *Omnibus*, *Cahier d'un retour au pays natale*, *Navarro et sans espoir de retour*). Jacques martial té ka prété vwa a-y ba aktè mériken (Samuel L. Jackson, Denzel Washington é Wesley Snipes).

Jacques Martial té adan on konpani i kréyé an lanné 2000 " La compagnie de la comédie noire de Paul Claudel ". I mét doubout on lasosyasyon, Rond-Point des cultures, pou voyé limyè si sé awtis nèg la. An 2020, i òrganizé "Nuit blanche des Outres-Mer", on gran manifèstasyon kiltirèl.

An 2015, i té an tèt a Memorial ACTE Lapwent.

Aprés, i vin adjwen mè pou téritwa lòtbò a Lafwans adan dézyèm awondisman a Paris an lanné 2020.

Yo té konèt Jak pou gentiyès a-y é ba tou sa i fè ba la gwadloup. Moun té enmè-y onlo paskè i té ka poté mannèv adan tou sa i té ka fè. Sé té on nonm angajé an mémwa a lésklavaj. I té ka woulé lòtbò é si lilèt Gwadeloup osi. I té vié moun vwè talan a sé awtis nwè la.

Kélyane D., Kendy D., Sem G., Maïllisse D.

P4

Ola mo kréyòl sòti ?

Mo-la

Dabòpouyon "Kréyòl " sé on mo ki sòti adan pòwtigé « criollo ». Moun sèvi èvè-y pou palé on bèt, on plant, on moun ki lévé adan on sosyété kréyòl.

Diféran souch

On sosyété kréyòl kivedi on kòté la té ni lèsklavaj é lakolonizasyon kifè plizyè pèp mélé.

Plizyè lang lyanné osi é kréyòl vwè jou. Kidonk sé mo-la ni diféran souch.

Ni lang a mérendyen ki té ka rèsté la dépi V syèk avan J-C.

Ni lang a lèwòp (fransé, anglé, pannyòl...) padavwa sé sé éwopéyen-la ki kolonizé Lakarayib.

Sé afriken-la pòté lang a yo osi (yoruba, lingala, kikongo ...) lè kolon chayé yo dépi Lafrik jous an Karayib-la pou sèvi zèsklav.

Apré labolisyon a lèsklavaj, 1848, moun ki sòti an End rivé pou travay adan sé chan kann-la é yo menné lang é kilti a yo (hindi, tamoul...).

Ès zòt sav ?

Kachiman, joup, chingòm, gyob, nèg-mawon, rad, makou-chat, agoulou, boloko . Zòt konnèt ola sé mo-lasa sòyi ? Jan pou di yo ? Sans a yo ?

Mi foto a-y. Skané pou vwè sa.

T LLCER Kréyòl

Boulagèl: lèwvwè bouch-la ka vin on ka

Imajiné-w on lannuit an Gwadeloup. Adan on ti komin, kaz a on mò plen èvè moun. Tini vwazen, zanmi, lafanmi. Sé on véyé, on konsolasyon. Moun ka konté istwa épi vwa ka lévé. Pa ni ka, pa ni gita, sèlman bouch ka klaté, ka souflé, gòj ka palé. Men ka waché, kò ka boujé et tristès ka mofwazé an fòs pou lasanblé. Sé sa nou ka kriyé boulagèl.

Jan i vwè jou

Aw vokal-lasa pa jis on ti jé a son. I sòti lwen, lè ou vwè sé zèklav-la pa té ni lenstriman. An tan sé kolon-la tiré sé ka-la, pou yo sa té danjéré. Yo té pè sé zèklav-la sèvi èvè-y pou lévé gawoulé oben pou voyé mèsaj an soumsoum. Alòs sé zèklav-la touvé on lenstriman yo pa té pé pran si yo : pwòp bouch a-

yo. Sé konsa, ka vin séré andidan a moun : souf é ritm fò, klakman a lang é lèw, kri ba é ho sòti an gòj. Boulagèl vwè jou. Sé on lèritaj a gangann an nou.

Mo-la menm « boulagèl » fèt èvè boula kivédi « bat » é gèl kivédi « bouch », kifè, boulagèl vé di « bat èvè bouch-la ».

Plizyè ritm ki ka mannyé kè a moun

Boulagèl-la pa jen on chan nou ka chanté tousèl. Sé on mizik a gwoup otila chak vwa ni plas a-y. On krey ka imité bas-la èvè son ki ba é ki fon. On dòt ka frapé tèmpo-la èvè sylab rapid. Désèwten adan yo ka voyé kri, ka hélé, èvè anlo enprovizasyon. Ayen pa ka rété menm jan-la : kon adan gyaz-la, sé lenprovizasyon-la ki mèl. Sa ka fè bèlté a boulagèl-la! Anplisdisa ni tèknik ki ka fè son-la vin pli rich : plat-a-men jwenn ka pati é ka wouvin douvan bouch-la, men fèmé alantou a figi pou son-la sòti pli fò, ka rantré é viré sòti an fon gòj-la. Rézilta-la fò!

Sòti an chan rivé an véyé

An koumansman, langaj ritmik-lasa té adan vi a sé zèsklav-la touléjou. Adan sé chan kann-la, yo té ka sèvi èvè boulagèl pou ba yo fòs.

Plita, adan sé komin-la, i té ka fè jé a timoun vibré (zizipan, pilé kako), i té la pou goumé tradisyonèl kon bènaden oben sovè vayan. Mè sé piplis adan véyé i pran tout fòs senbolik a-y.

Yo ka sanm

An tan lontan, nou té ka palé osi "banjogita" toupré a boulagèl-la. Ka ki diférans-la? Boulagèl-la té ka imité son a ka-la. Banjogita-la té ka pito imité son a banjo-la é ta gita-la. Ondòt prèv a kréativité a vwa a sé zèsklav-la é pitit a yo. Yo té pé chanjé bouch a yo pou i vin on òwkès.

On souf ki toujou vivan

Mèmsi onlè yo té ka chanté-y adan véyé tousèl, jòdijou, boulagèl-la ka wouviv.

Laso, awtis, mèl lékòl, i toupatou. Yo ka aprann li adan latilyé, yo ka konsidéré-y kon on aw, nou jou ka tann li adan mòso a gwoka oben menm adan ip-òp. Pou sé jenn moun-la, sé on biten yo

dékouvè é on fyèwté. Boulagèl-la ka lyanné tradisyon é lenvansyon, mémwa é gadé douvan.

Kan'nida vwè jou an 1979. Sé yonn adan sé gran gwoup a gwoka Gwadeloup. Èvè lafanmi Geoffroy pasi Gran Fon Sentàn, labann a Sergius, Zagalo, boulagèl ka miganné èvè pèwkisyon, chanté...

WeRe VaNa kisé on chantè reggae dance-hall. Mé si ou kouté byen mizik a-y ou ké pé tann ka-la é boulagèl-la davwa sé adan sa i lèvé.

Kidonk zòt ja tou konprann, boulagèl a pa on anmizman tousèl, sé on lèritaj é mizik ozuil ki ka kontinyé woulé!

Malika A., Thaïli A., Stenly C., Jessy D.,
Maylina T.

World Creole Music Festival

Chak lanné, Dominik ka vibré èvè *World créole Music Festival*, on gran èvènman ki ka gloriyé tout richès é divèrsité a mizik kréyòl. Sé an 1997 gouvèlman a Dominik mété doubout fèstival-la pou voyé douvan kilti lokal-la.

Fèstival-la ka fèt Roseau èvè i ka woulé dènyé wikenn a mwa Oktòb padavwa mwa-lasa sé mwa a kréyòl oliwon latè. Kidonk moun ka transmèt mès é labitid, ka mèl douvan lang-la é tout awtis kréyòl. Pandan twa jou, senn-la ka pri difé èvè mizisyen ki sòti an tout Karayib-la, Lafrik é dèt péyi. Yo ka ba piblik-la plizyè modèl mizik : zouk, régé, dennsòl, soka, konpa é kadanslipso, on istil mizik ki sòti Dominik menm.

A pa on senp kontré mizikal, *World Creole Music Festival* sé on sanblé pou tout moun ansanm ansanm pran plézi a kilti kréyòl-la. I ka sanblé pèp-la alantou a rasin a-y. Chak lanné, fèstival-la ka menné moun Dominik menm mé osi moun andéwò. Sa ka rantré adan dévlopman a kilti-la é lékonomi a lilèt-la.

Lanné pasé World creole festival maché fò menm, té ni awtis ki sòti andéwò kontèl WizKid (Nijérya), Fanny J. é Kassav. Sé konsèw-la méné di mil moun sòti andéwò. Sa pòté ba Dominik 12 milyon dola mériken.

Lanné-lasa, ké ni dèt awtis ké vin mété douvan péyi a yo. Vybz Kartel pou Jamayik ké joué dennsòl, Joe Dwèt filé ké ba moun konpa pou Ayiti, Jixels ké miksé pou Gwadeloup. Kidonk pétèt kou-lasa ké ni plis moun é lajan ankò. Nou pé di fèstival-lasa ka fè moun vibré. I ozuil!

Naël L. é Mailvy'n S.

Le Papiamento

Papiamento, papiamentu, sé on lang kréyòl yo ka palé piplis pasi Aruba, Curaçao é Bonaire, on bann lilèt owa Vénézuéla. Sé on liyannaj a lang Powtigè, Pannyòl, Néèwlandè, Anglé, lang Lafrik é i vwè jou owa XVII syèk.

Curaçao, Aruba é Bonaire konyéla sé péyi ki anba lòpsyon a Pays-Bas.

Tini alantou 300 000 moun ki ka palé lang Papiamento kon lang natal a-yo. Kifè sé yonn adan sé lang kréyòl-la ki pli dévlopé é pi itilizé oliwon latè.

Papiamento sé lang ofisyèl a Curaçao depi 2007. Yo ka sèvi èvè-y adan ladministrasyon, tilékòl, radyo, télé...

Pasi Aruba, sé an 2003 yo desidé papiamento sé lang ofisyèl a yo.

Mi déotwa pawòl a papiamento :

Papiamento	Kréyòl Gwadeloup
bon dia	bonjou
Ayo	adan ondòt solèy
Mi ta kansa	An las
danki	mési
kas	kaz
un tiki tiki	tibren
Bo ta hopi bon	Kò a-w bon

Claudius Philips sé on awtis Curaçao ki ka chanté an papiamento. Yonn adan sé moso a-y la sé « Mi ta baila » kivedi « An ka dansé ».

Tini osi makèdpawòl an lang papiamento kon Pierre A. Lauffer ki vwè jou an 1920 é ki monté an filao an 1981. I maké yonndé liv kontèl *Patria*, *Kumbu é Kantika pa bientu* Lauffer sé on moun pòtalan davwa sé yonn adan sé prèmyé moun-la ki goumé pou mèt papiamento douvan. Kidonk lauffer sé on kréyolis a Curaçao.

Léa D. ; Nawell L. é Stanley N

Agouba

Kréyòl

Ou sé kréyòl, kréyòl

Pa jen oubliyé kréyòl

Ou ni on kilti kréyòl

Ka ki kréyòl, kréyòl

Kréyòl sé on soup a Kongo

Tibwen Fwansé, on ti priz a Pannyòl, on ti
pensé Anglé, on gran kuiyé Afriken

Ki ka ba-w lang kréyòl, ka ba-w kilti kréyòl

Alawoupriz

Tout lang bèl pou mèt a-y

Ka di ka ki an tchè a nonm

Ka di ka ki an tèt a nonm

Alawoupriz

Tout nonm sé nonm

Ki yo di-w "i love you"

Ki yo di-w « yo te quiero »

Ki yo di-w "ich liebe dich"

Ki yo di-w "yo te amo"

Ki yo di-w "je t'aime"

Ki yo di-w "mwen enmé-w"

Sé menm lanmou-la,

Sé menm santiman-la,

Sé menm plézi-la

Sèlman ou ni on jan pou ou di-y

Alawoupriz

Andidan lékòl-la, sé domaj, an pa té pé di sa
an anv di an kréyòl

Sé domaj, yo aprann-nou ri nou kan nou ka
mal palé kréyòl

Domaj, yo aprann nou mal gadé nou kan nou
ka adrésé nou an kréyòl

É poutan, nou ni on kilti kréyòl

É nou ka konprann nou byen an kréyòl

Alawoupriz

Yo ké palé alman ba-w

Mèm si ou konprann sa yo di-w

Yo ké palé chinwa ba-w

Mèm si ou konprann sa yo di-w

Yo ké palé italyen ba-w

Mèm si ou konprann sa yo di-w

Alawoupriz

Pa jen oubliyé kréyòl

Ou ni on kilti kréyòl

Kyenzenn Kan'nida, 2000

Gloriyé pou kréyòl

Té ni on tan toupwé tan
kréyòl té chat kouchan a ké bésé
lè moun té hont palé
sé té valé lang é kwaré dwèt si bouch
té ni on tan toupwé tan kip a lontan
kréyòl té ka pran bwa san nòz bòdé lizyè
sandragon
té ni on tan toupwé tan kréyòl
sé té pawòl nèg gòlbo té ka palé an pit
la kòk ka bat bouligèl épi pousyè
sété tan a léwòz boulagèl padjanbèl kadri
é menndé
sété tan a koudmen é féwòs a zaboka an
kwi
toupatou twatwa an konvwa
dé èvè dé pou fè yonn nankaz
palé kréyòl
gangannèt kòchté ka débat koulé an koulé
batiman navigé pla-vant-awyé
nèg simé
nèg planté
nèg fimayé
nèg angréyé sousolé an kolyé karayib
nèg pangnòl-pa-fòs
Nikola planté astè Kiba pou pawòl fè
boujon an sòlèy karenm
nèg anglé-pa-fòs
Dérèk bay valé pou Nobèl woté kréyòl an
bannann
nèg fwansé-pa-fòs
ki fè Gonkou jouklé Patrik kon prèmyé

bouva an tèt-tras pawòl-maké

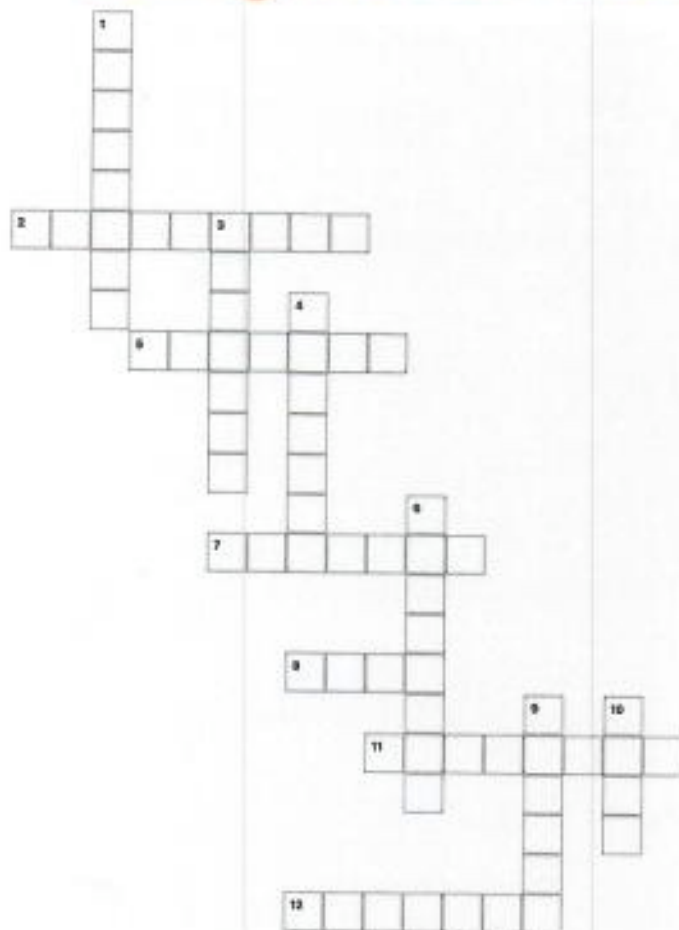
nèg kréyòl kongo
bata kalikita a chivé siv
pawòl sovè-vayan lévé tèt kon mòlòkòy
enkyèt an ma sèk
rann koulé pou koulé
arèsté makayé dèyè do a jalouzi
machoké pawòl fal ouvè kon gran mapipi
ka défyé lépini
wouklé wouklé pou wouklé
wouklé wouklé avan dyab vin granmoun
jòdijou lanné aprè lanné an péyi-pé-bouch
kréyòl ka pran lavòl kon ziwondèl oliwon fil
farin fwans
woulo-bravo Patrik
Matnik lévé tèt
woulo-bravo Dérèk
Sent-lisi vansé bon titak douvan
woulo-bravo Nikola
Kiba las pèd pyéton
woulo-bravo
tout pawòl kréyolité ka monté lib an syèl
kon lafimé bwa-karé vèt astè Gwadeloup
lè van koumansé pran pann si bannzil an
boukan.

Pègmèl, Max Rippon, Jasor, 2013

Mo kwaré

Knéyòl oliwon latè

Kouché :

2. Potomitan a A.C.R.A.
5. On modèl sik
7. On knéyòl is Curaçao
8. An kanayib-la, i ka maché fo
11. Mizik san lenstniman
12. Uwa a Denzel

Dwèt :

1. Travay a Rémy an Afrik
3. Mantial joué adan
4. On pen lawo lawo
6. On fanmi mizisyen Gnan Fon
9. I ka fe dennsòl Jamayik
10. Danki le ou Bonnaine

